

i dogmatizma imaginatornog pristupa izvornoj materiji i omogućila mu da pronikne u bit društveno-političke vrednosti ovog pokreta. Dogmatičari će verovatno zameriti autoru što nije detaljnije istraživao i obradio »delatnost odbora za prikupljanje pomoći vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca [...]«¹⁶ Smatramo da zaista ne treba komentara toj neargumentiranoj izjavi D. Plenče, koji unaprijed proglašava svaku eventualnu buduću kritiku Ahmeda Nazečića dogmatizmom, a ujedno, što se vidi i iz citata, i sam dokazuje da ne poznaje dovoljno problematiku govoreći o »odborima za prikupljanje pomoći vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«. Ipak se usprkos tome izražava u superlativima o tekstu Ahmeda Nazečića. Ako Plenča smatra pod »modernim istraživanjem« citiranje građe, koju je autor površno pregledao, slobodni smo konstatirati, pa makar bili i »dogmatičari«, da je rad A. Nazečića bez sumnje vrijedan pažnje kao prvi prilog koji obrađuje tu problematiku, ali da, na žalost, postupak u obradi ne odgovara vrijednoj zamisli. Usprkos navedenim velikim nedostacima smatramo da rad Nazečića predstavlja poticaj za dalje istraživanje te problematike, te je u tu svrhu i nastao ovaj kritički prikaz.

Slobodan Žarić

DVA ZBORNIKA DOKUMENATA

1. *Aprilski rat 1941, knj. I, Beograd 1969, str. 985 + 64;*
2. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knj. I, Dokumenti Kraljevine Italije 1941, Beograd 1969, str. 823 + 66.*

Već dva decenija Vojnoistorijski institut izdaje značajne »Zbornike dokumenata i podataka o oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije 1941—1945«. Dokumenti, koje je ova edicija dosad predočila u gotovo 150 knjiga imaju pretežno vojni a djelomično politički karakter, i svrstani su po republikama ili po specifičnim domenama, kao što su dokumenti o mornarici, avijaciji, politički dokumenti itd. Historičari narodnooslobodilačkog rata i revolucije, kojima su ti zbornici prvenstveno namijenjeni, sve više osjećaju nedostatak dokumenata druge vrste, koji koji bi upotpunili prazninu nevojnih aspekata. Druga izdanja, mimo Vojnoistorijskog instituta, kao što su dokumenti o dva zasjedanja AVNOJ-a (izdanje Prezidijuma FNRJ), o ZAVNOH-u (izdanje Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske), o sanitetu u NOR-u (izdanje Sanitetske uprave JNA), o narodnoj vlasti (L. Geršković) i drugih pojedinih autora (S. Nešović, M. Bulajić, B. Krizman itd.), samo djelomično dopunjavaju fond objavljene izvorne građe drugog karaktera. Na širem planu, uzeti zajedno, oni imaju i tako veliku vrijednost ali su nesistematski prikupljeni i nepotpuni. Kao što smo, u međunarodnim razmjerima, zauzeli istaknuto mjesto u objavljivanju ratnih vojnih dokumenata tako smo, u odnosu na zemlje koje objavljuju dokumente druge vrste, na začelju.

¹⁶ Isto, 5—7.

Mada je orijentacija Vojnoistorijskog instituta i njegovih izdanja određena već karakterom te ustanove, Institut je upravo popunio neke praznine u objavljivanju izvora iz naše nedavne prošlosti. U njegovom je izdanju izašao iz štampe zbornik dokumenata »o aprilskom ratu 1941« i zbornik talijanskih dokumenata iz 1941. godine. Taj pothvat zaslužuje pažnju da se posebno registrira i prikaže.

Aprilski rat 1941. Kao što izdavač u predgovoru kaže, postojala je prvobitna namjera da taj zbornik obuhvati samo dokumente o aprilskom ratu. Nedostatak vojnih dokumenata iz toga razdoblja naveo je urednika da odustane od te namjere. Malo neobično ali istinito: nužda je prinudila redakciju da od slabijeg izabere bolji put. Time se iz suženih okvira selekcije izašlo na slobodan prostor. Izdavač kaže da je bio svjestan da izdavanje suhoparnih vojnih dokumenata o toku samog aprilskog rata ne bi ispunilo svoju svrhu, pa je morao posegnuti i za dokumentima drugih komponenata rata — političkim i diplomatskim — i zahvatiti šire vremensko razdoblje. To evoluiranje koncepcije uzrokovalo je tehničku grešku: edicija nosi naslov koji ne odgovara sadržaju; ovo nisu dokumenti o aprilskom ratu 1941. godine, nego dokumenti o Jugoslaviji u periodu »od marta 1938. godine do decembra 1940. godine«. Ni druga knjiga, koja je u pripremi, neće obuhvatiti isključivo travanj 1941. godine nego, logično, većim dijelom prvo tromjesečje 1941. godine.

Za zbornik su korišteni odgovarajući fondovi u zemlji: Arhiva Jugoslavije, Državnog sekretarijata za inostrane poslove, Vojnoistorijskog instituta itd. Uz svaki pojedini dokument označeno je odakle je preuzet. Redakcija se orijentirala i na najbolje inozemne publikacije koje sadrže dokumente potrebne ovoj ediciji. To su serije: »Documents on German Foreign Policy«, odnosno »Akten zur deutschen auswärtigen Politik«, »I documenti diplomatici italiani«, zatim »Allianz Hitler-Horthy-Mussolini«. Redakcija ne navodi i druge, pa očividno nisu ni korišteni. Nije se smjelo mimoći neke američke zbornike, zatim njemačke i novije mađarske publikacije jer bi znatno dopunili sadržaj toga zbornika. Kako se vidi, izabrani dokumenti različitog su porijekla. Iz razloga koje navodi redakcija nije se mogao napraviti nikakav zbornik dokumenata iz nekad obilnog fonda Političkog odjeljenja Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije. Arhiva tih i nekih drugih ustanova, značajna za ovo izdanje, uništena je u ratu godine 1941. ili je odnesena; samo je mali dio sačuvan i korišten. Redakciji, dakle, nije preostao drugi put u tom zadatku od onoga na koji se odlučila.

Zanimljiv je odnos u porijeklu dokumenata ovog zbornika. Od ukupno 335 dokumenata, nešto više od polovice su jugoslavenskog porijekla (ukupno 180, uključivši ovdje i 20 dokumenata KPJ). Zatim slijede: njemački dokumenti (85), talijanski (62) i nekoliko mađarskih i britanskih. Ipak, ta struktura ne zadovoljava, čak ni kad se uzme u obzir siromaštvo fonda jugoslavenskih arhiva. Mada je izbor umnogome zavisao od koncepcije redakcije, ne možemo se oteti dojmu da ipak nije sve pruženo što se moglo pružiti. S obzirom na kriterij, koji se jasno vidi, nema sumnje da se moglo uraditi i više.

Redakcija se u načelu odlučila da se za ovu svrhu ne koristi dokumentima objavljenim u Jugoslaviji na hrvatsko-srpskom jeziku. Izuzetak je ipak učinjen, iako u samo nekoliko slučajeva. Isto je tako postupila i s publikacijama na hrvatsko-srpskom jeziku objavljenim u inozemstvu, ali i tu izuzetno. Vjerovatno je za to postojao određen razlog. Pa ipak potrebno je ukazati na zamjerke u oba ova slučaja da bi se u drugoj knjizi ovog zbornika izbjegle greške takve vrste. Kad je redakcija preuzimala pojedine dokumente iz već postojećih izdanja

na hrvatskosrpskom jeziku, objavljenih i u Jugoslaviji i u inozemstvu, morala je ne samo odrediti granicu u izboru dokumenata, nego voditi računa i o porijeklu prijevoda. Da se tako radilo ne bi iz inače korisne knjižice »Tajna pisma Hitler—Mussolini 1940—1943« preuzela neke dokumente koji su do našeg prijevoda prošli tri jezika: njemački, talijanski i francuski s kojeg su prevedeni na hrvatsko-srpski. Sada je lako shvatiti koliko je daleko naš tekst od originala. Osim toga, francuski je prijevod skraćen i ne sadrži neka za nas značajna pisma.

Ako je redakcija odlučila da se koristi hrvatskosrpskim prijevodom te knjižice, teško je razumjeti zašto se lišila brojnih dokumenata većeg značenja, objavljenih npr. u knjizi »Tajni arhivi grofa Ciana« (i to je prevedeno s francuskog, a ne s talijanskog originala). Na jednom mjestu redakcija je preuzela dokument iz emigrantskog časopisa *Poruka*. Zašto se zadržala samo na njemu, kad je i u nekim drugim emigrantskim publikacijama raznih boja objavljeno za ovu ediciju prilično značajnih dokumenata koji su se mogli preuzeti? Ti primjeri pokazuju da nije bilo preciznog kriterija kako postupiti u izboru dokumenata iz drugih publikacija na hrvatsko-srpskom jeziku. Redakcija će se, vjerovatno, u radu na narednoj knjizi koristiti ovim iskustvom.

Bilo bi korisno da se ukazalo na dokumente, objavljene na hrvatskosrpskom jeziku u drugim publikacijama. Ili, da su se u predgovoru navela ona djela koja dopunjavaju ovu knjigu. To se može popraviti u drugoj knjizi toga toma. Uprkos tim propustima mora se u prvi plan istaknuti korisnost toga zbornika. On pruža, kako je rečeno u početku, u prvom redu sabrane jugoslavenske dokumente. Ostali dokumenti, koliko-toliko, dopunjuju praznine i omogućavaju da se u jednoj ediciji prati kontinuitet određenih zbivanja u Jugoslaviji i izvan nje, a što se odnosi na nju.

Ako se zanemare fragmenti govora glavnih jugoslavenskih političara i prijevodi stranih dokumenata, dakle oni dijelovi knjige koji se i bez nje mogu naći drugdje, ostalo nam je da razmotrimo jugoslavenske dokumente koji su do danas bili neobjavljeni.

Redakcija je izabrala najpogodniji termin otkad predočiti dokumente. To je ožujak 1938. godine kad je nacistička Njemačka zaposjela Austriju i tako došla na jugoslavensku sjeverozapadnu granicu. Iz tog vremena objavljen je proglas CK KPJ narodima Jugoslavije, u kome vidimo zrelu političku procjenu evropske situacije i dalekovidnost o onome što će doći kasnije. »Juče je Hitlerova soldateska zgazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udar protiv Čehoslovačke, a sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju«, piše u proglasu. Sasvim suprotan duh i pogledi dolazili su od tadašnje Stojadinovićeve vlade. »Osovina Rim—Berlin je jača od osovine Pariz—London [...]. Meni je g. Hitler poručio da su mu granice Jugoslavije svete [...]. Italija nas neće napasti. Njoj ne treba naš goli krš Dalmacija [...]. Anšlus je dobar za naše unutrašnje prilike. Rasturiće se komunistička organizacija [...].« izjavio je tom prilikom predsjednik vlade Stojadinović. Te dvije suprotne koncepcije dat će intonaciju cijelom jednom razdoblju, do kraja Kraljevine i pokazati ne samo putove kojima će se kretati na jednoj strani vladajući krugovi a na drugoj KPJ, nego i put Jugoslavije do tragičnih dana travnja 1941. godine. U cijelom sadržaju zbornika prisutne su te suprotnosti, jasno vidljivi horizonti njihovih nosilaca i karakter dvaju pogleda na situaciju i njen razvoj.

Kroz seriju dokumenata na relaciji Rim—Beograd provlači se uvjerenje Stojadinovićeve vlade da su sirenski glasovi vlada Rima i Berlina o prijateljstvu prema Jugoslaviji nešto neizmjenjivo i stalno. Toj opsesiji je podređen svaki Stojadinovićev politički čin i potez i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici. U sjenci takve proosovinske politike i pod njenim neposrednim utjecajem gase se nepovratno međunarodne organizacije: Mala antanta i Balkanski sporazum. Stojadinovićeva se vlada okrenula prema osovini Rim—Berlin, upinjući svoje vjerovanje i polažući svoje nade u blagotvornost te veze, dok je iza sebe ostavljala splet neriješenih vitalnih političkih i ekonomskih pitanja zemlje. Na osnovu analiza, jugoslavenski Generalštab je posljednjih dana kolovoza 1938. godine konstatirao »[...] da su glavni nedostaci u materijalnoj opremi naše vojske i vazduhoplovstva takvi da joj ratnu gotovost smanjuju u velikoj mjeri, jer su nedostaci takve prirode da se bez njihovog otklanjanja ne može računati na mobilizaciju znatnog dela vojske i vazduhoplovstva [...]«. Dok je vlada produžila politiku sve tješnjeg povezivanja s Osovinom, to stanje se pogoršavalo. Potkraj godine 1938, manje od dva mjeseca prije pada vlade M. Stojadinovića, Vojni savjet Jugoslavije i ministar vojni konstatirali su da je položaj Jugoslavije težak i da nije dovoljno spremna da udovolji zadacima obrane zemlje.

Jugoslavenske su vlade po pravilu više poklanjale pažnju međunarodnim političkim i vojnim konstelacijama nego rješavanju gorućih unutrašnjih pitanja. tražeći često oslonac u inozemstvu za podršku tadašnjoj unutarnjoj politici i stanju u zemlji. I onda kad se činilo da se odstupa od tog stila, nikada problemi nisu radikalno zahvaćeni, nego samo parcijalnim mjerama zataškavani. Tako je radila i Stojadinovićeva vlada. Ona je išla tim istim putem, dok je KPJ upozoravala: »Vlada Stojadinovića postaje opasnost za sve narode Jugoslavije. Uoči predstojeće opasnosti za Jugoslaviju osnovna zadaća Komunističke partije Jugoslavije u ovom je času pokrenuti i organizirati sve narode Jugoslavije za borbu za odbranu nedeljivosti i nezavisnosti zemlje protiv nemačkih i italijanskih fašističkih agresora i njihovih pomagača [...]« (Rezolucija KPJ iz prosinca 1938. godine).

Odlazak Milana Stojadinovića sa političke pozornice u početku veljače godine 1939. nije riješio bitne probleme koji su Jugoslaviju trajno činili slabom iznutra. »Unutrašnje političko stanje je ozbiljno«, javljao je mjesec dana kasnije njemački vojni ataše u Berlin. Ulazak njemačkih trupa u Čehoslovačku bio je prvi čin poslije anšlusa, koji je predvidjela KPJ. Situacija se u Evropi i u zemlji pogoršavala i komplicirala. Političko sljepilo nije rastjerala ni opasnost pred kojom su se našli svi narodi Evrope. Dok su jugoslavenske vlasti s oružjem u ruci suzbijale svaku manifestaciju simpatija prema Čehoslovačkoj, dosljedna svojim principima i pogledima, KPJ je upozoravala: »Narodi Jugoslavije, tragedija čehoslovačkih naroda nas poziva da budemo budni pred opasnošću koja nam prijete! Njemački i talijanski imperijalisti već spremaju svoj daljnji pohod na istok i jug, njihovi apetiti su toliko veći u koliko nailaze na manji otpor. Na redu su ostale male države — na Balkanu i u istočnoj Evropi. Na redu je Jugoslavija.« Kad je fašistička Italija okupirala Albaniju, Ujedinjena studentska omladina pozivala je: »Ne put kapitulacije, ne put tragedije slovačkog i češkog naroda, već otpor i borba za svaku stopu naše zemlje, to mora da postane put naroda Jugoslavije!«

Preostala je svega jedna godina da se obistine strahovanja i upozorenja KPJ i pokaže sva slabost i nesposobnost jugoslavenske vlade Cvetković-Maček u

rukovođenju zemljom u olujnim danima pred novi svjetski rat i u toku njegove prve etape. Zbornik pruža mnogo novih dokumenata koji ne samo potvrđuju ta i ranija saznanja iz tog vremena, nego osvjetljavaju, objašnjavaju mnoge pojedinosti i proširuju horizont brojnih naslućivanja i nedovoljno jasnih pojava iz tog doba.

Kraj ove knjige poklapa se približno s Hitlerovom direktivom za njemačku intervenciju na Balkanu, što će se kroz četiri mjeseca razbuktati u opći požar u ovom dijelu Evrope. Zasljepljena i uspavana, tih je dana jugoslavenska kraljevska vlada u pismu vladi nacističke Njemačke iznijela svoj credo, tvrdeći da »[...] su se razvila zajednička gledišta između Njemačke i Jugoslavije, koja su imala vrlo korisne rezultate za očuvanje mira na Jadranskom moru, u području Dunava, i na Balkanu [...]«. A što se tiče fašističke Italije, s njom su »[...] učvršćeni veoma prisni politički odnosi. Ugovorom se predviđa obaveza uzdržavanja od ma kakve akcije u slučaju da jedan od partnera dođe u sukob sa trećom silom.« U isto vrijeme KPJ je upozoravala i pozivala na otpor »[...] protiv izdajničke politike vlade Cvetković—Maček, politike pljačke, terora i nasilja unutra, i stavljanja u službu jednog ili drugog imperijalističkog bloka spolja«. Ta suprotna gledanja vladajuće buržoazije i revolucionarne KPJ zaostavat će se i u narednoj etapi do travanjskih dana 1941. godine. Tada će put jednih biti okončan u slomu njihovog sistema da bi na čelo naroda stali drugi.

Zbornik »Aprilski rat 1941« daje građu za jedan još nedovoljno istraženi period naše prošlosti. Po svome zahvatu i iscrpnosti i po solidno obrađenim objašnjenjima u podtekstu, bit će neizbježan priručnik svakog historičara toga perioda, pa i onih koji proučavaju kasnije razdoblje, ako ga žele bolje razumjeti i pravilno objasniti.

Zbornik talijanskih dokumenata je u stvari nastavak druge knjige dokumenata »Aprilski rat 1941«, koja je u pripremi, ali samo po vremenu; njen podnaslov glasi: »dokumenti jedinica, komandi i ustanova Kraljevine Italije, 17. april 1941 — 31. decembar 1941.« Kad bude objavljena prva knjiga njemačkih dokumenata iste vrste i perioda (u pripremi je takav zbornik), imat ćemo objavljene dokumente dviju glavnih okupacionih vojski u Jugoslaviji.

Sadržaj ovog zbornika odudara od sadržaja zbornika »Aprilski rat 1941«, jer nas upućuje prije svega na vojne dokumente. Ipak, redakcija nije toliko suzila svoj izbor: vojni dokumenti prevladavaju, ali ni drugi nisu izostavljeni. Redakcija to objašnjava: »[...] pored operativnih, u ovom tomu biće objavljeni i značajni dokumenti koji osvetljavaju politiku i namere italijanskih okupatora u toku rata, njihov odnos prema Nmcima, ustašama, četnicima i ostalim kvislinzima, okupaciju jugoslovenske teritorije i organizaciju vlasti na njoj i, najzad, organizaciju i dislokaciju italijanskih jedinica«.

Redakcija je evidentirala da je dosad, u ostalim zbornicima koje je izdao Vojnoistorijski institut, objavljeno 1467 talijanskih dokumenata iz razdoblja 1941—1943; od toga broja na ovaj period otpada 157 dokumenata. U posebnom prilogu knjige označeno je mjesto gdje su objavljeni i njihov naslov. Ova knjiga sadrži ukupno 205 dokumenata i poseban prilog od 651 kratko objašnjenog dokumenta. Značajan je pokazatelj da je od ukupno objavljenih dokumenata u ovoj knjizi svega 15 preuzeto iz stranih arhivskih fondova i samo 12 iz publikacija. Sve ostalo se nalazi pohranjeno u arhivu Vojnoistorijskog instituta.

Talijansko okupaciono područje po slomu Kraljevine Jugoslavije prostiralo se od Slovenije do Makedonije, zahvaćajući velike oblasti zemlje duboko u unutrašnjosti Jugoslavije. Na tome prostoru talijanska se politika sukobljavala s interesima nacističke Njemačke, ustaške NDH i Borisove Bugarske. To je usmjeravalo i određivalo karakter njene političke igre. Kad je u tim oblastima došlo do ustanka jugoslavenskih naroda, Talijani su poduzeli i odgovarajuće vojne mjere. Prema tome, politički i vojni faktori, kao nedjeljive komponente okupacije u Jugoslaviji, zahtijevaju da se tomovima ovog zbornika obuhvate dokumenti jedne i druge vrste, sa svih teritorija talijanske okupacije, u skladu sa sadržajem, razmjerom i aktualnošću zbivanja. Tako je redakcija i postupila. U tome se poslu redakcija našla pred teškim problemima: iako je u Jugoslaviji sačuvan značajan fond talijanske okupacione vojske i ustanova, po sadržaju i porijeklu neravnomjerno je podijeljen. Dok npr. postoji velik broj dokumenata koji se odnose na Sloveniju i Crnu Goru toga perioda, dotle je beznačajan fond dokumenata s Kosova i iz zapadne Makedonije. Otuda i ovakva struktura zbornika, u kome ima: 63 dokumenta koji se odnose na Crnu Goru, najviših vojnih i političkih ustanova Italije 35, komande okupacione 2. armije 29, 5. i 6. armijskog korpusa iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine 26, političkih ustanova na teritoriji Hrvatske 20, 11. armijskog korpusa iz Slovenije 12, talijanske komande Albanije 10 i raznog porijekla 9. Ta proporcija ima relativnu vrijednost, jer treba voditi računa i o onim talijanskim dokumentima koji su već objavljeni u drugim zbornicima Vojnoistorijskog instituta. Tek zajedno s njima dobiva se realan broj i međusobni razmjer talijanskih dokumenata u ovoj ediciji.

Ipak, usprkos očiglednim teškoćama, redakcija je mogla naći barem one dokumente o Kosovu i zapadnoj Makedoniji koji se odnose na njihovu aneksiju Velikoj Albaniji i na status tih oblasti. Ne znamo zašto se redakcija ograđuje od inače dobrog postupka kad »u nedostatku operativne dokumentacije« objavljuje, kako kaže, i dokumente civilnih ustanova koji govore o ustaničkoj djelatnosti i akcijama. Mislimo da taj postupak samo koristi i da ga u takvoj ediciji treba uvijek primjenjivati; bez toga bi ta građa bila nepotpuna i jednostrana i ne bi odgovarala svojoj namjeni. To je nužno istaknuti da ne bi u narednim knjigama došlo do »korekture« i vraćanja unazad. Vojnoistorijski institut je jedina ustanova koja ima izgled i mogućnosti da našoj naučnoj javnosti predoči i dokumente takve vrste, bez kojih se ne može sagledati u cjelini suština i duh okupacije, ciljevi okupatora i njihova djelatnost.

Koliko je korisno ići takvim putem pokazuje upravo ta knjiga. Svaki važniji akt visokih talijanskih komandi, dakle dokument vojnog sadržaja, ima svoje ishodište i povod u političkim odlukama koje nam pokazuju u toj knjizi objavljeni dokumenti diplomatskog ili političkog karaktera. Iz odluka fašističke vlade o razgraničenju s NDH, o stavu prema Crnoj Gori i postupku na okupiranoj teritoriji, proizlaze mjere vojnih okupacionih snaga: 2. armije i dijela 9. armije. Bez te uzajamne povezanosti ostalo bi nam da naslućujemo ili pogadamo motive koji su uzrokovali te i druge mjere.

Okupaciju i podjelu Jugoslavije godine 1941. sada je lakše pratiti. Tu su direktive talijanske vlade za organizaciju zaposjednute teritorije, ugovori o razgraničenju s novim talijanskim susjedima (koje smo drugim putem već ranije upoznali), o prvim potezima za denacionalizaciju jugoslavenskih teritorija priključenih Italiji itd. Npr. sama dislokacija talijanskih snaga i razgraničenje među njihovim dijelovima bez te druge građe ne bi ispunili svoju svrhu.

Slijedeći tok događaja, sredinom godine 1941. talijanska se okupaciona vojska susreće s ustankom, s otporom naroda, gotovo u cijelom svome okupacionom području. Iz objavljenih dokumenata naziru se podjednako zbuđenost i zabrinutost okupatora, nespremnost njegove vojske da odoli ustanku čija žarišta niču jedno za drugim. Već u početku ustaničke aktivnosti okupator uočava organizatora te borbe: »U ustanku koji se ocrta u Crnoj Gori treba također sagledati i prste boljševičke propagande koja je intenzivno djelovala u Srbiji i u samom Beogradu [...]. U Makedoniji [...]« javlja u Rim komanda talijanskih snaga u Albaniji 15. travnja. Narednog mjeseca i dalje, javljaju se prve vijesti o ustanku u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a zatim i Sloveniji. Vizija opasnosti, koja je neprestano rasla, jasno vidljiva u izvještajima talijanskih komandi u Jugoslaviji, dopunjena je u važnim dokumentima političkog karaktera koji su neophodno potrebni za razumijevanje talijanskog pokušaja da se suprotstavi ustanku. Tu je izmjenjena pisama između Mussolinija i Pavelića o okupaciji tzv. demilitarizirane zone od kolovoza, zapisnik sjednica između predstavnika Italije i NDH o okupaciji te zone itd.

Politička rješenja i vojne akcije, naravno, nisu mogle da zaustave i uguše ustanak. Ne raspoložemo svim najvažnijim dokumentima o vojnim i političkim potezima koje su poduzimali okupatori i kvislinzi. Ali u ovoj knjizi, nesumnjivo, nije izostavljen nijedan bitni faktor: od prijekih sudova do akcija trupa, od političkih dogovora do prijatni narodu. Na pozornici borbe protiv narodno-oslobodilačkog pokreta javlja se novi činilac — četništvo u službi okupatora. Fašistička Italija je rano uočila dalekosežnost ustaničkog pokreta i posljedice koje on može imati za novostvoreni sustav okupacionih sila, stvoren u podijeljenoj Jugoslaviji. U listopadu godine 1941 — tako nam pokazuju dosad poznati dokumenti — počinje niz posebnih širokih mjera da se od takvog razvoja izoliraju područja Hrvatske i Slovenije koja je talijanski okupator anektirao. Ovaj zbornik sadrži nekoliko važnih dokumenata toga karaktera. Iz njih se jasno vidi mučenički put stanovništva ne samo zbog odnarodnjavanja, nego i široko zamišljenih vojnih akcija, policijskih progona, odluka specijalnih sudova itd. Za drugi, neanektirani dio zaposjednute teritorije predviđene su nove mjere za gušenje ustanka, što se jasno vidi iz niza političkih i vojnih dogovora s NDH i odluka o Crnoj Gori u studenom i prosincu i iz onoga što je tome slijedilo. Nova ekspanzija talijanskog fašizma — proširenje granica anektirane teritorije na račun nesposobne i nemoćne NDH — nazire se potkraj godine 1941.

Tako sabrani dokumenti ispunili su svoju svrhu da pokažu sve aktivnosti okupatora. Korisnici zbornika mogu poželjeti da takav postupak ostane neizmijenjen i uspješno primijenjen i u narednim knjigama ovog toma.

Vojmir Kljaković